

6. *IP НБУВ*, Ф. 160, № 2608. Архів Київської духовної академії. Дело о приобретении книг для библиотеки Киевской духовной академии. 23 декабря 1824 г. — 12 января 1826 г., 5 февраля 1825 года № 50. В Правление Киевской Духовной Академии. От инспектора Академии Архимандрита Смарагда 4 февраля 1825. — 18 с.
7. *Ярмошик І. І.* Сторінки історії Кременецької гімназії у висвітленні професора Варшавського університету Теодора Вежбовського. — С. 3. — Режим доступу: www.staionline.org.ua (дата звернення 19. 03. 2019). — Назва з екрана.
8. *Orgelbrand S.* Encyklopedja Powszechna // Autograf. — Warszawa : Wydawnictwo najwyżej zatwierdzonego towarzystwa odlewni czcionek i drukarni S. Orgelbranda synów, 1898. — S. 607—610.
9. *Книжкові знаки* європейських бібліофілів у колекціях університетської бібліотеки : альбом-каталог / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка; упоряд.: О. В. Полевщикова, М. В. Алексеєнко, Г. В. Великодна; авт. передм. І. М. Коваль; відп. ред. М. О. Подрезова. — Одеса : Астропринт, 2017. — 164 с.
10. *Архіви*, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : путівник / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Ін-т рукопису; ред. кол.: Л. А. Дубровіна (голова), Г. В. Боржак, Н. М. Зубкова [та ін.]; автори-уклад.: О. П. Бодак, О. С. Боляк, С. О. Булатова [та ін.]. — Київ, 2015. — 328 с.
11. *Sniadecki J.* Żwot literacki Hugona Kołłątia z opisaniem Stanu Akademii Krakowskiej, w jakim się znajdowała przed rokiem Reformy 1789 / J. Sniadecki. — W Wienie : Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego Typografa Uniwersytetu, 1714. — 144 s.
12. *Sniadecki J.* Trygonometria kulista analityczne wyłożona. Z przystosowaniem do rozmiaru ziemi i do zadań astronomicznych / J. Sniadecki. — W Wilnie i Warszawie : Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego Imperator. Wilen. Uniwer. Typografa, 1820. — 167 s.
13. *Sniadecki J.* Trygonometria kulista analitycznie wyłożona / J. Sniadecki. — W Wilnie i Warszawie : Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego Imperator. Wilen. Uniwer. Typografa, 1817. — 60 s.
14. *Sniadecki J.* Jeografia czyli opisanie matematyczne i fizyczne ziemi / J. Sniadecki. — W Warszawie w Drukarnie Xieży Poarów, 1804 — 480 s.
15. *Baliński M.* Pamiętniki o Janie Sniadeckim jego życiu prywatném i publicznem i dziełach jego / M. Baliński. — Wilno : Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1865. — T. I. — 919 s.

В статті досліджено книги Я. Снядецького з фонду відділу бібліотечних збірок та історических колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Проаналізовано видання з дарственними надписами ученого для бібліотек Кременецької гімназії та Кременецького лиця, а також книговедческие матеріали для атрибуції його автографів.

Ключевые слова: книжні знаки, книжна культура, бібліотечні фонди, дарственні надписи, атрибуція

In the article presents the book information about the books of Jan Snyadetsky in the collection of the library collections and historical collections of the Institute of Book Studies of the Vernadsky National Library of Ukraine. Books with author's inscriptions for the libraries of the Kremenets gymnasium, the Kremenets Lyceum are marked. Presented bibliographic materials for the attribution of autographs by J. Snyadetsky.

Keywords: bookmarks, book culture, library collections, donative inscriptions, attribution

Надійшла до редакції 3 червня 2019 року

УДК 099.5:27-722.51](477)"10":811.161.2'04

Наталія Солонська,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства НБУВ

"Слово про Закон і Благодать" митрополита Іларіона — пам'ятка книжно-літературної мови Київської Русі (до 175-річчя першого видання)

У статті здійснено спробу хронологічної атрибуції історії видання "Слова про Закон і Благодать" київського митрополита Іларіона залежно від руху книжної традиції від покоління до покоління й, відповідно, впливу часу, а також суспільного та політико-ідеологічного стану соціуму на цей діахронічний процес, зважаючи на об'єктивну реальність, в якій перебувала Україна впродовж століть. Наголошено на потребі повернути увагу наукових кіл і свідомої громадськості до збереження пам'яток книжної культури та мови України.

Ключові слова: київський митрополит Іларіон, книжно-літературна мова Київської Русі, давньоруська книжність, "Слово про Закон і Благодать"

"Слово про Закон і Благодать" митрополита Іларіона (далі — "Слово") — це перлина давньоруської писемності XI ст., пам'ятка ораторського мистецтва й книжно-літературної мови Київської Русі, української богословської думки, що входить до золотого фонду національної літератури. "Слово" просякнута гуманістичними ідеями єдності всіх православних народів.

У 2019 р. виповнюється 175 років від часу першого видання цієї пам'ятки мистецтва слова, яке здійснив О. Горський (Іларіон "Слово о Законе и Благодати" // Горский А. В. Памятники времен великого князя

Ярослава. — Москва, 1844. — Ч. 2. — С. 206—207) і 35 років — від часу першої публікації ґрунтовного дослідження давньоруської пам'ятки, яке здійснив О. Молдован. Його монографію присвячено текстологічному й лінгвістичному вивченню 50-ти списків твору (Молдован А. М. "Слово о законе и благодати" Илариона (АН СССР, Ин-т рус. яз.; АН УССР, Ин-т языкознания им. А. А. Потебни. — Киев : Наук. думка, 1984). (У статті наводимо різноманітні варіанти написання твору, яким надавали перевагу автори.)

Є чимало друкованих варіантів пам'ятки ораторського мистецтва київської доби. Російський учений М. Розов 1963 р. запропонував атрибуцію лінгвістичних публікацій пам'яток IX ст., серед них і "Слова" [1]. Відтоді минуло майже 60 років, і проблема потребує нового теоретичного осмислення, що й становитиме **мему статті**.

Публікації "Слова" відмінні одна від одної, оскільки передруковані з різних перекладів. Виокремлюють три редакції цього твору — повну, "усічену" та інтерпольовану (за М. Розовим).

Повна назва Іларіонового твору — "О законе Моисеемъ даннѣмъ ему, и о благодати и истинѣ Иисусъ Христомъ бывшимъ; и како законъ отъиде, благодать же и истина всю землю исполни, и Вѣра въ вся языки прострѣся, и до нашего языка Русскаго; и похвала Кагану нашему Владимиру, отъ негоже крещении быхомъ и молитва къ Богу отъ всеа земля нашае. — Господи благослови Отче".

"Слово" складається з трьох частин [2, с. 7, 11, 20, 40—46, 65—72, 96, 100, 105, 124—127] і закінчується похвалою князю Ярославу Мудрому.

У першій частині "Слова" відображено зв'язок двох епох: доби Мойсеева "Закона" та шляху, осяяного вченням Христа [3].

Д. Лихачов визначає межі створення "Слова" між 1037 і 1050 рр. [4], а М. Присольков — між 1037 і 1043 рр. [5]. За дослідженням І. Срезневського, пам'ятка збереглася в кількох не надто давніх списках [6, с. 18—19].

Урочистій проповіді митрополита Іларіона "Слово про Закон і Благодать", виголошеній у храмі Святої Софії в присутності великого князя Ярослава, належить чільне місце в історії українського православно-богослов'я та вітчизняної літератури загалом [7; 8].

Історіографія "Слова" доволі широка й згадки про нього знаходимо в численних працях із давньоруської літератури. Грунтовно пам'ятку вивчали К. Амент'єв, А. Александров, С. Богуславський, О. Бодянский, В. Бродська, Г. Винокур, О. Горський, І. Огієнко, В. Кречетень, Л. Жуковська, В. Левін, Д. Лихачов, О. Лихачова, М. Мещерський, О. Молдован, Ф. Покровський, М. Розов, О. Сліпушко, І. Срезневський, С. Темчин, В. Топоров, О. Ужанков, О. Хоменко, С. Цаленчук, Л. Якубинський, С. Ярмусь та інші.

Ретельно аналізуючи "Слово", дослідники насамперед зосереджували увагу на його рукописній традиції; проблемі мови; історії тексту; місці твору в контексті історії лінгвістичних публікацій літературних пам'яток XI ст. (О. Горський). До розроблених в академічному полі тем належать такі: принципи ритмічної організації у творах урочистої красномовності давньоруської літератури; "Слово" як давньоруська історіософська реакція на християнсько-ідеологічну експансію Візантії; час виголошення "Слова"; зіставлення його списків; ілюзорна та реальна історична дійсність доби створення Іларіонового твору; мозаїка київського храму Святої Софії та "Слово" у візантійському літургійному контексті; джерела пам'ятки та Євангельські пісні; питання єврейської тематики в

давньоруській літературі та "Слово"; "Слово" Іларіона та "Большой Апологетик" патріарха Никифора; християнське символічне мислення й концепція історії у "Слові"; взаємозв'язок між опублікованими списками "Слова" та "Похвалою Володимиру"; аналіз середньовічних списків "Слова"; "Слово" як екзегетичний текст; Іларіон Київський та павліанська теологія; образ історії у "Слові"; характеристика філософського мислення Іларіона у творі; про благодать як богословську категорію, що визначає решту компонентів твору; "Слово" між міфопоетикою та християнським символізмом тощо.

Окремо належить виділити історіографію, присвячену постаті митрополита, хоча письмових відомостей його про життя й діяльність небагато. Замало інформації про Іларіона і в давньоруських літописах, оскільки їх укладачі взагалі не мали на меті подавати життєпис князів (наприклад, Ярославу приділено всього кілька рядків), а церковних діячів і поготив [9].

Утім, постать "русина", котрого Ярослав Мудрий призначив митрополитом, оскільки він був "муж благочестивий, божественний писанням розумний і постник", вельми приваблює представників наукового світу [10].

У науковій літературі вживають різні варіанти імені: митрополит Іларіон, Іларіон, Іларіон, Ларіон, Ларіон. У "Повісті временних літ": "Постави Ярославъ Лариона митрополитомъ русина въ святей Софьи, собравъ епископы" [11]. Однак константинопольський патріарх відмовився затвердити рішення давньоруських єпископів, оскільки воно суперечило усталеному порядку призначення [12, с. 72]. В іншому тексті знаходимо такі відомості: "Боголюбивому бо князю Ярославу любящую Берестовое и церковь ту сущую Святыхъ Апостоль, и попы многы набдящю, в них же бе презвутерь, именемъ Ларионъ, мужъ благъ, книженъ и постникъ. И хожаше с Берестоваго на Днепръ, на холмъ, иде ныне ветхыи манастирь Печерьскыи и ту молитву творяше, бе бо ту лесъ великъ. Ископа печерку малу, дворажену, и прихода с Берестоваго, отпешае часы и моляшеся ту Богу втайне. Посемъ же Богъ князю вложи въ сердце, и постави и митрополитомъ в святей Софьи, а си печерка тако оста".

Біографію Іларіона вчені реконструюють за опосередкованими фактами чи за аналогією з певними подіями із застосуванням історико-порівняльного методу [2, с. 7, 11, 20, 36, 44, 65—73, 91, 96, 99, 101, 105, 109, 124—127, 227, 256].

Зокрема, на думку Т. Сулятицької, Іларіон походив зі знаного київського роду; ще малим хлопчиком спілкувався з князівським сином Ярославом. Освіту довершував у Константинополі, де опанував грецьку мову [13, с. 305].

Частина дослідників, як, наприклад, П. Кралюк, наголошують, що завдячуючи митрополиту Іларіону князь Володимир "трансформувалася в унікальну для християнства фігуру" [14]. Окремі вчені незаперечною істиною вважають те, що князь Ярослав радився з митрополитом із питань церковних законів.

Найяскравіше характеризують Іларіона його праці, зокрема "Исповедание веры" [15]. Творчість давньо-

руського письменника доводить, що він справді був освіченим. Іларіон цитував грецьких авторів, а отже, знав цю мову. Зокрема, у "Похвалі" Володимиру він навів цитату з літургічною формулою "Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat", яку увиразнив, додавши кілька слів: "Христось победи, Христось одоле, Христось вцарися, Христось прославися!".

"Тільки існуванням і розвитком шкільного навчання та освіченості можна пояснити таке напрочуд дивне явище, як літературна діяльність Іларіона, котрий був митрополитом у другій половині правління Ярослава, коли були вжиті найенергійніші заходи для поширення та зміцнення освіти. <...> Безумовно, що Іларіон був людиною шляхетного походження й цей факт частково пояснює його незвичне піднесення в митрополити, любив "почитаніє книжное", а отже мав змогу одержати повну (граматичну, діалектичну, богословську) освіту від перших греків-учителів чи їх безпосередніх послідовників у професії" [16, с. 66].

Про останні роки життя митрополита Іларіона бракує достовірних відомостей, однак науковці довели, що саме він є автором творів "Слово про Закон і Благодать", "Похвала Володимирові" й "Молитва от всей Русской земли".

Експерти припускають, що, ймовірно, "Слово" спочатку було божественною проповіддю. Як зазначає німецький науковець Л. Мюллер, твір Іларіона — це теологічний трактат, в якому порушено питання християнського богослов'я та етики [24] і в межах історико-богословської тематики визначено місце всіх народів у божественному спасінні [25].

А. Наконечний трактує "Слово" як "маніфест про постання першої формації української нації — руського народу", наголошуючи, що саме Іларіон уперше сформулював "основні націєтворчі поняття: "Руська земля", "руський народ" і господар цієї землі — "каган-цар" [23, с. 34].

Твір Іларіона, що репрезентує стиль учительного та урочистого красномовства, дослідники класифікують як писемний дидактичний текст, до таких також належать азбуковники, Часовник, Псалтир, Апостол, Октоїх.

Вельми цікава позиція та обґрунтовані узагальнення Г. Овчинникова, котрий убачає у "Слові" зібрання творів (принаймні їх уривків) митрополита Іларіона й аргументовано доводить цю тезу [26].

Яке ж значення міг вкласти в назву свого твору митрополит Іларіон? На його думку, "Слово" було "писанням". Під Законом розумів Старий Заповіт — закон лише для іудеїв, а під Благодаттю — Новий Заповіт — благодать для всіх народів, які прийняли християнство. Якщо дослідити ієрархію твору, то пріоритет Іларіон віддає християнству й релігії загалом, далі — істинна віра, суворе дотримання настанов святих отців. Давньоруський письменник "розповідає історію поширення християнства по всій землі, аж поки заходами святого князя "и до нашего языка руськаго дойде", пишається силою та величністю рідного краю, і його "Слово" є свідченням ста-

новлення національної свідомості, що жевріла серед найкращих людей свого часу: "...не въ худѣ бо, и не въ невѣдомѣ земли владычество ваша, но въ русьской, яке вѣдома и слышима естъ въсьми коньци земля" [27, с. 85].

Мову "Слова" науковці часто характеризують як старослов'янську (наприклад, Г. Винокур "Русская земля", 1945). Л. Якубинський наголошує на "протилежних безпідставних твердженнях щодо мови "Слова" [33].

Подібна ситуація, на думку М. Мещерського, спричинена тим, що науковці "не зверталися до рукописних матеріалів, а формували думку про мову пам'ятки тільки з вкрай недосконалих у текстовому плані видань" [34, с. 59]. Відомий російський учений піддає критиці й варіант О. Горського, наголошуючи, що йому бракує "необхідної точності у лінгвістичному відношенні". М. Мещерський припускає, що О. Горський, який "друкував свою працю в церковному виданні, був змушений іти назустріч побажанням синодальної влади, а тому пристосовував мову пам'ятки до стандарту церковнослов'янської мови, поширеної у церковній практиці XIX ст." [34, с. 59].

Найдавніший рукопис "Слова", що дійшов до наших днів, — це список "Финляндських отрывков" (Бібліотека Російської академії наук). Його основна редакція стала відомою лише у XVI ст.

Перший видавець "Слова о Законе и Благодати" — священник Російської православної церкви, церковний історик, ректор Московської духовної академії, доктор богослов'я О. Горський. Він видав "Слово" у "Прибавленіяхъ къ твореніямъ святихъ отцевъ церкви", що виходили друком при Московській духовній академії (Ч. 2. — Москва : Тип. Августа Семена, 1844. — С. 223—297. — (вчення християнської моралі).

І. Франко констатував: "Крім затраченого найстаршого апографу сього твору в XIII або XIV в., що містився в пергаменовій збірці Мусина-Пушкіна, яка згоріла 1812 р., він заховався вповні лиш у одній рукописі московської Синодальної бібліотеки, з якої й видав Горський, а пізніше, Бодяньський у Чтениях" [35].

Надзвичайно точний список "Слова" № 591 опублікував 1963 р. М. Розов [36]. На той час було відомо 45 списків [34, с. 60], огляд яких вперше здійснив М. Нікольський. За єдиним повним списком першої редакції пам'ятки (Синод. № 591) твір видано в перекладі з давньоруської мови Т. Черторицької ("Иларіон. Слово о Законе и Благодати") [37]; 1997 р. — у хрестоматії "Литература Древней Руси (сост. Л. А. Дмитриев ; под ред. Д. С. Лихачева. — Москва : Акад. проект, 1997).

Розповсюдження давньоруської пам'ятки, її оприлюднення та популяризація мають свою історію та специфіку, часто пов'язану з ідеологічними чинниками. Наведемо стисло хронологію публікації "Слова" у різних виданнях.

Зокрема, 1848 р. твір Іларіона опублікував О. Бодяньський у "Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (Москва, 1848. — Кн. 7. — С. I—XXV, 21—42). У 1894 р. "Слово" надруковано в книзі "Памятники древнерусской церковно-учительной литературы" (под ред. А. И. Пономарева, Санкт-Петербург :

Изд. журн. "Странник" ; Тип. С. Добродеева); 1906 р. Ф. Покровський умістив "Отрывок слова митрополита Илариона "О Законе и благодати" у списках XII—XIII в." у виданні: Известия отделения русского языка и словесности. — 1906. — Т. 11, кн. 3. — С. 412—417.

У 1962 р. побачив світ один із варіантів "Слова" за редакцією німецького славіста Л. Мюллера; 1969 р. "Слову" відведено місце в монографії "Антология мировой философии" (АН СССР, Ин-т филос. — Москва : Мысль, 1969. — 936 с. — Т. 1, ч. 1, 2: Философия древности и средневековья. Ч. 2), а 1990 р. — у збірнику "Златоструй: Древняя Русь X—XIII вв." (сост., авт. текста, коммент. А. Г. Кузьмин, А. Ю. Карпова. — Москва : Молодая гвардия, 1990. — 303 с.). У 1986 р. проблематику "Слова" розглядали на міжнародній конференції, а його текст надруковано у виданні "Материалы Международной церковно-исторической конференции в Киеве, посвященной 1000-летию Крещения Руси". У 2006 р. "Слово" опубліковано в монографії С. Алексеева "Ярослав Мудрый: самовластец Киевской Руси" (Москва : Вече, 2006. — 304 с. — (Устроители Земли Русской). — Прил. 1: 4. Слово о законе и благодати. Молитва / Иларион).

Один із перекладів "Слова" українською мовою (хоча скорочені варіанти траплялися у хрестоматіях) 1988 р. здійснив В. Кречотень — "Іларіон Київський. Слово про закон і благодать", а 1992 р. у журналі "Київська старовина" побачила світ публікація "Іларіон Київський. Про закон і благодать" у перекладі С. Ярмуса.

Атрибуція видавничого шляху твору дає можливість науковцям простежити текстові зміни, "взаємовідносини" між різними редакціями, перекладами й варіантами видання "Слова". Залежно від епохи змінювалося визначення таких понять, як "історія", "книжна культура", "мовна культура"; трансформувалося й культурне, наукове, літературне середовище [38].

Давньоруську пам'ятку досліджують і нині. Сучасне покоління науковців знаходить у ньому нові історичні глибини, розглядає під новими ракурсами, застосовує нові методологічні підходи. Зокрема, Санкт-Петербурзьке товариство візантино-слов'янських досліджень (<http://byzantinorossica.org.ru>) повідомляє про нове видання "Слова о Законе и Благодати" митрополита Іларіона, що поєднує функції дипломатичного й критичного варіантів найдавнішої версії "найкращого списку" для можливого наближення до архетипу. Таке поєднання продиктовано специфічною місією, яка полягає в ґрунтовному дослідженні "Слова", що розкриває джерела й техніку Іларіона, зміст і генезис його авторського задуму. Видання має критичний апарат нетрадиційного складу, що поєднує філологічну критику тексту з ідентифікацією його біблійного субстрату (цитат, парафраз та алюзій) і богослужбових джерел. Окремі святоотецькі видання, на які спирався Іларіон, виявляються в супровідному виданні джерелознавчим коментарем до великого монографічного дослідження "Слова", публікація якого передбачена в серії Subsidia Byzantinorossica (<http://byzantinorossica.org.ru/hilarion.htm>).

Наведемо приклади видань, де друкувалися дослідження про "Слово": "Труды Отдела древнерусской литературы" (Санкт-Петербург); "Восточная Европа в древности и средневековье" (Москва); "Альманах библиофила" (Москва); збірник наукових праць "Літературознавчі студії" (Київ); "Гулевичівна" (Київ, Україна); "Віхи української духовності" (Київ); збірник праць Наукового конгресу, присвяченого 1000-літтю Хрещення Русі-України (Мюнхен) тощо.

"Слово" Іларіона також розглядаємо крізь призму фонду бібліотеки XI ст. Софійського собору (бібліотеки Ярослава Мудрого) [39]. Пам'ятка становить інтерес як незаперечна одиниця збереження, один зі складників доказової бази існування головної книгозбірні Київської Русі [40; 41].

Джерела обчислення обсягу фонду давньоруської бібліотеки зазвичай не мають потенційного математичного забезпечення. В принципі, це й неможливо зробити, оскільки треба враховувати не тільки обсяг рукописної книги, а й площу її сторінок, кількість переписувачів, папір, збереженість та інші чинники.

На нашу думку, застосовуючи сучасну бібліотечну та книгознавчу термінологію, доцільно обрахувати фонд давньоруської бібліотеки не за кількістю рукописних книг, а за одиницями збереження [42]. Зокрема, за одиницю збереження фонду бібліотеки Софійського собору прийняти "слово", обсяг якого має дорівнювати кількості слів у досліджуваному творі митрополита Іларіона (що є однією з "книг многих") або не бути меншим за цей обсяг. Такий підхід дасть змогу систематизувати значний масив накопиченого століттями наукового матеріалу й синтезувати уявлення про духовно-книжно-бібліотечну спадщину Київської Русі.

Конкретизація часу перевидання пам'ятки допоможе встановити факт її чергового оприлюднення, відобразити еволюцію культури перекладу давньоруської літератури, зміну перекладацької традиції, що сягає корінням у київську книгописну школу XI ст.; спосіб доведення до суспільних кіл (антологія, хрестоматія, мовознавче, історичне чи інше дослідження); характерні особливості, що супроводжували багаторазове переписування впродовж століть; навіть політико-ідеологічну ситуацію в суспільстві й мінливому світі. Наведемо доволі красномовний приклад (із, на жаль, багатьох): "Слово" — пам'ятка церковно-книжного стилю російської літературної мови" (Левин В. Д. "Краткий очерк истории русского литературного языка", Москва, 1958). Характеризуючи "Финляндские отрывки", М. Мещерський зауважує: "Покажчики цього списку мають бути визнані особливо цінними при відновленні початкової мовної основи пам'ятки, оскільки список, безперечно, сягає доби другого південно-слов'янського впливу на російську літературну мову, а тому вільний від штучної слов'янізації, відображений у пізніших списках" [43, с. 60]. Чи ось таке тлумачення, сконцентроване у назві: Абрамов А. И. "Слово о законе и благодати" киевского митрополита Илариона как русская историософская реакция на христианско-идеологическую экспансию Византии" / А. И. Абра-

мов // Идеино-философское наследие Илариона Киевского. Ч. 2. — Москва, 1986. — С. 82—95.

Для відновлення історичної справедливості щодо пам'ятки давньоруської культури "Слова про Закон і Благодать" митрополита Іларіона чимало зробили українські вчені: І. Огієнко (митрополит), О. Александров, С. Бондар, В. Крекотень, О. Сліпушко, Н. Нікітенко, Д. Штогрин, С. Ярмусь та інші. Однак нині залишаються нерозв'язаними численні проблеми, зокрема: потреба у глибшому й масштабнішому вивченні рукописної та книжної традиції "Слова про Закон і Благодать"; перегляд його текстологічної концепції з обов'язковим дотриманням умов наукової

етики, історичної достовірності та справедливості; аналіз історії перекладів, видань і перевидань; встановлення оригінального тексту твору та його розповсюдження в дослідницькому просторі; відтворення тогочасної суспільної та політико-ідеологічної ситуації; системне дослідження пам'ятки в контексті збереження рукописної та книжкової спадщини Київської Русі; видання "Слова" (без літературного опрацювання) на вітчизняній видавничій базі з оригіналу, що має завершено цілісність з текстологічного погляду.

Пам'ятаймо: думки, висловлені в цьому творі, звернені до Бога й накреслені на століття: "Не предай нас [в] руки чуждих".

Список використаної літератури

1. Розов Н. Н. Из истории лингвистических публикаций литературных памятников XI в. (издание А. В. Горским "Слова о законе и благодати") / Н. Н. Розов // Вопросы теории и истории языка : сб. в честь Б. А. Ларина. — Ленинград, 1963. — С. 270—278.
2. Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI—XIV вв.) / И. У. Будовниц. — Москва : Изд-во АН СССР, 1960. — 488 с.
3. Андрей (архієпископ). Похвала Володимирові великому митрополита Іларіона / Андрей (архієпископ). — Едмонтон, 1966. — 16 с.
4. Лихачев Д. С. Борьба Руси за свою культурную самобытность при Ярославе Мудром / Д. С. Лихачев // Лихачев Д. С. Национальное самосознание Древней Руси : очерки из области рус. лит. XI—XVII вв. — Москва ; Ленинград, 1945. — С. 16—38.
5. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв. / М. Д. Приселков. — Санкт-Петербург : Наука, 2003. — 414 с. — [Репр. изд.].
6. Срезневский И. И. Древние русские книги : палеогр. очерк / И. И. Срезневский. — Санкт-Петербург : Тип. Импер. АН, 1864. — 300 с.
7. Лозінський К., прот. Вчення про благодать у "Слові" св. Іларіона митрополита Київського / прот. К. Лозінський. — Режим доступу: <http://www.kpba.edu.ua/publikatsii/statti/2332-vchennia-pro-blahodat-u-slovi-sv-ilariona-mytropolitya-kyivskohto.htm>. — Назва з екрана.
8. Алексеев А. А. О времени произнесения Слова о законе и благодати митрополита Илариона / А. А. Алексеев // ТОДРЛ. — 1999. — Т. 51. — С. 289—292.
9. Бондар С. В. Іларіон Київський. "Слово про закон і благодать" / С. В. Бондар // Історія української філософії : хрестоматія-довідник. — Київ, 2006. — С. 7—12.
10. [Л. Б.] Іларіон / Б. Лобовик // Релігієзнав. слов. — Київ, 1996. — С. 127—128.
11. Повість временных лет по Іпатскому списку ; (изд. Фотогр. Археогр. ком.). — Санкт-Петербург : [б. и.], 1871. — 40.
12. Кузьмин А. Г. Древнерусские исторические традиции и идейные течения XI века / А. Г. Кузьмин // ВИ. — 1971. — № 10. — С. 55—77.
13. Сулятицька Т. В. Іларіон — світоч землі української / Т. В. Сулятицька // Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Франка. — 2014. — Вип. 7. — С. 304—310. — (Серія "Історична").
14. Кралюк П. Християнські погляди та руський патріотизм у "Слові про закон і благодать" / П. Кралюк // Київська церква. Альманах християнської думки. — Київ ; Львів. — 1999. — № 6. — С. 38—40.
15. Іларіон. Слово 1-е, 2-е, Исповедание веры / митр. Іларіон // Творения святых отцов в русском переводе с приравлениями духовного содержания. — Москва, 1844. — Кн. 2. — С. 223—299.
16. Филевский И. И. О духовном просвещении в древнекиевской Руси / И. И. Филевский // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1897. — Т. 18. — С. 59—74.
17. Толковая редакція "Слова о законѣ и благодати" въ соединеніи съ отрывками изъ Толковыхъ пророчествъ Упирия Лихого // Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности // СОРЯС. — 1907. — Т. 82, № 4. — С. 28—35.
18. Іларіон, митр. Про Закон Мойсеєм даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілених / митрополит Іларіон ; В. Яременко (упоряд., передм., пер. із старослов. мови). — Київ : МАУП, 2004. — 176 с. — (Б-ка українознавства. Вип. 2).
19. Іларіон. Слово про Закон і Благодать / пер. В. Яременка // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т., 14 кн. — Т. 1. — Київ, 2001.
20. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / Іларіон Київський // Історія філософії України: хрестоматія : навч. посіб. — Київ, 1993.
21. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / пер. В. Крекотень // Давня українська література : хрестоматія. — 3-те вид., перероб. і доп. — Київ, 1995. — С. 188—206.
22. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / пер. В. Яременка // Давня українська література X—XVIII ст. : твори. — Київ, 2005. — С. 33—54.
23. Слово про Закон і Благодать // Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Загородній. — Київ, 2004. — С. 245—258.
24. Алексеев С. В. Слово о законе и благодати (прил.: 1) / С. В. Алексеев // Алексеев С. В. Ярослав Мудрый: самовластец Киевской Руси. — Москва : Вече, 2006. — 304 с. — (Устроители Земли Русской).

25. *Наконечний А.* Християнський антропоцентризм української філософії / А. Наконечний // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. — Львів : Логос, 2006. — Кн. 2. — С. 198—202.
26. *Müller L.* Des Metropolitens Hilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis nach der Erstangabe von 1844, neu herausgegeben und erläutert von Ludolf Müller. — Wiesbaden, 1962.
27. *Сазонова Л. И.* Принцип ритмической организации в произведениях торжественного красноречия старшей поры : "Слово о законе и благодати" Илариона, "Похвала св. Симеону и св. Савве" Доментиана / Л. И. Сазонова // ТОДРЛ. — 1974. — Т. 28 : Исследования по истории русской литературы XI—XVII вв. — С. 30—47.
28. *Овчинников Г.* "Слово о законе и благодати" Илариона как "собрание" его сочинений / Г. Овчинников // Богословский сборник Православ. Свято-Тихонов. Богослов. Ин-та. — Вып. 8. — Москва, 2001. — С. 227—241.
29. *Церковне право: із записів лекцій митрополита Іларіона (лист. 1961 — квіт. 1962) / ред. прот. С. Ярмусь.* — Вінніпег : Укр. Православ. церква в Канаді, 1990. — 151 с.
30. *Срезневский И. И.* Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И. И. Срезневский. — Санкт-Петербург, 1903. — Т. 3, вып. 3. — С. 1355.
31. *Максимович М.* От первых лекций 1834 : записи для лекций по словесности, 1834, 1843 гг. / М. Максимович. — IP НБУВ, ф. 32, спр. 389, арк. 26.
32. *Максимович М. А.* Заметки по естествознанию / М. А. Максимович. — IP НБУВ, ф. 32, спр. 380, 12 арк.
33. *Максимович М.* Лекция 3: О языке и письменности у славян: 1830-е г. / М. Максимович. — IP НБУВ, ф. 32, спр. 394.
34. *Горский В. С.* Философские идеи в отечественной средневековой культуре / В. С. Горский, С. Б. Крымский // Филос. науки. — 1985. — № 5. — С. 91—100.
35. *Якубинский Л. П.* История древнерусского языка / Л. П. Якубинский ; ред., предисл. В. В. Виноградов ; прим. П. С. Кузнецов. — Москва : Учпедгиз, 1953. — 317 с.
36. *Мещерский Н. А.* К изучению языка "Слова о Законе и Благодати" / Н. А. Мещерский // Избранные статьи. — Санкт-Петербург, 1995. — С. 57—66.
37. *Франко І. Я.* Сочинення І. Н. Жданова, томъ первый, Спб., 1904, стор. V+869 / І. Я. Франко // ЗНТШ. — 1906. — Т. 69, кн. 1. — С. 190—192.
38. *Акентьев К. К.* "Слово о законе и благодати" Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591 / К. К. Акентьев // Byzantinoglossica. — 2005. — Т. 3. — С. 116—151.
39. *Красноречие Древней Руси XI—XVII вв.* — Москва : Наука, 1987. — С. 33—58. — (Сокровища древнерусской литературы).
40. *Топоров В. Н.* Работники одиннадцатого часа — "Слово о Законе и Благодати" и древнекиевские реалии / В. Н. Топоров // Russian Literature. — 1988. — V. 24. — P. 1—127.
41. *Солонська Н.* Бібліотекарі Каллімах, Костянтин Філософ, книжник Іларіон: освіта, вчителі та професійне кредо // Вісник Книжкової палати. — 2003. — № 2. — С. 38—44.
42. *Солонська Н. Г.* Київський Софійський собор як доказова база існування бібліотеки XI ст. при ньому та книжної культури княжої доби України / Н. Г. Солонська // Православ'я в Україні : зб. матеріалів VII Міжнар. наук. конф. — Київ, 2017.
43. *Солонська Н. Г.* Бібліотека XI століття Київського Софійського собору як ідея книжного центру в культурі Давньоруської держави / Н. Г. Солонська // VIII Міжнар. конгрес українців. Українознавство. Освіта : зб. наук. ст. — Ч. 2. — Київ, 2017. — С. 135—146.
44. *Солонська Н. Г.* Бібліотека Ярослава Мудрого як артефакт збереження та використання документальної пам'яті християнства / Н. Г. Солонська // Вісн. Кн. палати. — 2008. — № 10. — С. 24—33.
45. *Мещерский Н. А.* К изучению языка "Слова о Законе и Благодати" // Избранные статьи. — Санкт-Петербург, 1995. — С. 57—66.

В статье предпринята попытка хронологической атрибуции истории издания "Слова о Законе и Благодати" киевского митрополита Илариона в зависимости от движения книжной традиции от поколения к поколению и, соответственно, влияния времени, а также общественного и политико-идеологического состояния общества на этот диахронический процесс, учитывая объективную реальность, в которой находилась Украина на протяжении веков. Подчеркнута необходимость привлечь внимание научных кругов и сознательной общественности к сохранению памятников книжной культуры и языка Украины.

The purpose of the article is to attract the attention of the scientific circles and the conscious public to the preservation of the monuments of the book culture and the language of Ukraine and to try the chronological attribution of the history of the publication "The Words about the Law and Grace" of Kyiv Metropolitan Hilarion, depending on the movement of the book tradition from generation to generation, the influence of time and of the social and political and ideological state of the environment on this diachronic process, given the objective reality in which Ukraine was situated for centuries.

Надійшла до редакції 20 травня 2019 року